

Szólásszabadság – szólás utáni szabadság **Véleményszabadság a nyolcvanas évek végén Magyarországon** **I. rész**

A nyolcvanas évek második felében egyre jobban a figyelem középpontjába kerültek a szabadságjogok. Az emberi jogok alkotmányos deklarációja ellenére hiányoztak mind a politikai, mind pedig a jogi garanciák, amelyek biztosították volna e jogok gyakorlati érvényesülését. A politikai, társadalmi és gazdasági változások minden addiginál nyilvánvalóbban a felszínre hozták a pártállam álságos viszonyulását a szabadságjogokhoz. A politikai intézményrendszer és a jogrendszer fokozatosan alakult át, és ebben a folyamatban kiemelkedő szerep jutott a szabadságjogok elméleti és gyakorlati szinten is „jogállamivá” válásának. A nyolcvanas években a hivatalos tájékoztatáspolitikával mellett megjelent a „második nyilvánosság”, és elismerést nyert az a megállapítás, hogy „az útkeresés joga is része a szocialista demokraciának”.¹

Hogyan változott meg fokozatosan a véleményszabadság politikai és jogi környezete? Mi volt a háttere és a jelentősége az 1986-ban született sajtótörvénynek, majd az 1989 elején meghozott, egyesülési jogról és gyülekezési jogról szóló törvényeknek? Milyen hatása volt a „társadalmi közérzetre” az MSZMP KB 1987. július 2-i határozatának és az erre alapuló gazdasági-társadalmi kibontakozásról szóló kormányprogramnak? Mi volt az állambiztonsági szervek szerepe abban a folyamatban, amely a „rendszer túróképességét” puhatolta? Hogyan kezelték a „konstruktív társadalmi kritikát” és az „ellenséges ellenzéki” tevékenységet? Ezekre a kérdésekre keressük a választ a tanulmányban.

Szólás-, illetve véleményszabadság a pártállami alkotmányban

A tág értelemben vett szólás- és véleményszabadság a kommunikációs jogok egész sorát öleli fel, a kommunikációs jogok anyajogaként is szokás nevezni. Magában foglalja mind az egyének, mind pedig a közösségek önkifejezésének a jogát, valamint az információszabadságot, amely igencsak felértékelődött a nyolcvanas években Magyarországon. Az információszabadság egyfelől jogot jelent a közérdekű adatok megismeréséhez és terjesztéséhez, másfelől az egyének azon jogosultsága is beletartozik, hogy privát életüket illetően maradjanak átláthatatlanok a hatalom számára, sőt az is, hogy az állampolgárok tisztában legyenek azzal, hogy az állam mit tud, tudhat róluk. Az alapjognak a sajtószabadság is része, amelynek szintén számos eleme van. Témánk szempontjából a közérdekű adatok megismeréséhez való jog kerül az előtérbe, nevezetesen az előbbi fordítottja, az, hogy az állam legyen átlátható a polgárai számára. Az állampolgárok akkor élhetnek igazán a szólás- és véleményszabadság jogával, ha van kellő információjuk, amiről szabadon, következményektől való félelem nélkül véleményt mondhatnak. Az egyéni önkifejezés jogán túl a másokkal együttesen (kollektívan) gyakorolt szólás- és véleményszabadság sajátos formája a gyülekezési és egyesülési jog is, amelyek szintén akkor töltik be rendeltetésüket, ha ismeretek birtokában a csoportok a hatalom tudomására hozhatják egyes folyamatokról az álláspontjukat.²

A kommunikációs alapjogok e széles spektrumát egészen másként közelíthetjük meg a pártállami és másként a jogállami keretek között. Az Alkotmánybíróság a rendszerváltás után kimondta, hogy a szabad kommunikáció a társadalom fejlődésének a motorja, amely azt jelenti, hogy a fejlődéshez egyaránt szükséges a káros és hasznos nézetek megjelenítése is.³ Jogállamban természetesen van jelen a szabad kommunikáció, de diktatúrában éppen ez jelent nagy veszélyt a hatalom fenntartására. Az információnak a

társadalom különböző rétegeiben történő szabad folyása a pártállam hatalmát aláássa, így nem kívánatos annak elősegítése, sőt a hatalom egyik fontos biztosítéka a szabadságjog érvényesülésének visszaszorítása, akadályozása, illetőleg manipulálása. A szocialista alkotmányok ennek megfelelően eleve megszorító értelmezést adtak az emberi jogoknak, és a jogrendszerből is hiányoztak azok a jogi garanciák, amelyek biztosították volna érvényesülésüket. A jogi garanciák hiányán túl az egész politikai berendezkedés a zárt társadalom erősítését szolgálta, és a jog a politika eszközeként a párt által meghatározott direktívákat volt hivatott normatív formába önteni.⁴ Az Alkotmánybíróság 1994-ben a levéltári iratokkal kapcsolatos határozatában megállapította, hogy az államhatalomban betöltött szerepe miatt – eltérően a jogállamban működő pártoktól – a Magyar Dolgozók Pártja és a Magyar Szocialista Munkáspárt de facto közhatalmat gyakorolt.⁵ A pártállam tájékoztatáspolitikája stratégiai fontosságú terület volt, az információk – mind a közérdekű, mind a privát szférát érintő információk – birtoklása, valamint a közvéleménynek és a nyilvánosságnak a hatalom érdekei szerinti befolyásolása a rendszer fő támaszát jelentette.

A fentiekből az következne, hogy „hivatalosan” a pártállamon nem kérhetjük számon a jogi garanciákat. Mindezek ellenére a pártállami alkotmányok alapjogi rendelkezéseit érdemes megvizsgálni. Egykori kedves tanárom az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán nem sokkal a rendszerváltás előtt azt tanította nekünk, hogy nem az a lényeg, hogy legyen szólásszabadság, hanem az, hogy legyen szólás után is szabadság. Ugyanis a Nyugat felé fontos volt annak elhitése, hogy a szocialista rendszerben az emberek szabadok és elégedettek. A deklaratív alkotmányos megfogalmazások részei voltak a jogrendszernek, és ez indokolja, hogy bizonyos értelemben mégiscsak elvárjuk a jogi garanciákat (volt szólásszabadság), azonban éppen az alkotmányos helyzet és a párt omnipotens szerepe rendkívül nagy teret engedett a szűkítő jogértelmezésnek (nem volt szólás utáni a szabadság).

A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény elfogadásakor az I. fejezet deklarálta, hogy az állam „védi a magyar *dolgozó nép* szabadságát és hatalmát”, és a „szocialista építésre” szervezi a „társadalom erőit”. A VIII. fejezet az állampolgárok jogai és kötelességei címmel alapjogi katalógust tartalmazott, és ebben kimondta, hogy a Magyar Népköztársaság „a dolgozók érdekeinek megfelelően biztosítja a *szólásszabadságot*, a sajtószabadságot és a gyülekezés szabadságát”. Majd hozzátette azt is, hogy az „állam e jogok érvényesítésére a dolgozók rendelkezésére bocsátja a szükséges anyagi eszközöket”.⁶

Míg az 1949-ben elfogadott szöveg csak „állampolgárok jogairól” szólt, és nem tartalmazott általános megállapításokat az alapjogokról, addig az Alkotmány 1972-ben történt átfogó módosításakor deklarálták, hogy a „Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az *emberi jogokat*”. A következő bekezdés azonban már ismét „csak” állampolgári jogokat említett, mégpedig kimondva, hogy azokat „a szocialista társadalom érdekeivel összhangban kell gyakorolni”, és a jogok gyakorlása „elválaszthatatlan az állampolgári kötelességek teljesítésétől”. Ezzel a megszorító értelmezésre alapot adó megállapítással lényegében kodifikálták az addig kialakult gyakorlatot, és a „szocialista társadalom érdekei” általános megfogalmazás továbbra is nyitva hagyta az önkényes jogértelmezés kapuját. Minthogy ekkor került bele az Alkotmány szövegébe az is, hogy a „munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje”,⁷ nyilvánvaló volt, hogy a marxista-leninista eszmerendszer immáron a tétéles jogban kodifikált felhatalmazással eleve behatárolja a szólásszabadság mozgásterét. Egy további bekezdésben egyidejűleg azt is rögzítették, hogy a Magyar Népköztársaságban „*törvény* állapítja meg az állampolgárok alapvető jogaira és kötelességeire vonatkozó szabályokat”.⁸ Ez a szakasz jogi garanciát is jelenthetett volna, de mivel az egész politikai rendszer változatlan maradt, és az állam ideológiailag elkötelezett volt, nem jelentett a gyakorlatban védelmet, és a törvényes garancia csak elvi lehetőség maradt a nyolcvanas évek második feléig. Az 1972-es alkotmánymódosítás úgy változtatott a

szólásszabadság megfogalmazásán, hogy a „Magyar Népköztársaság a szocializmus, a nép érdekeinek megfelelően biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot és a gyülekezési szabadságot”.⁹ Elhagyták azt a részt, amely biztosította volna a dolgozóknak az anyagi eszközöket e jog érvényesüléséhez, tehát bizonyos értelemben szigorodott az alkotmányos szabályozás. Erre a szakaszra hivatkozva akár papírhiány miatt is akadályozhatták a sajtó működését.

Ezt követően az 1989. január 10-ei alkotmánymódosítás érintette ismét a szólás- és vélemény szabadság alapjogát, mégpedig az Alkotmánybíróság felállításával egyidejűleg kimondták, hogy „a Magyar Népköztársaság biztosítja a szólásszabadságot és a sajtószabadságot” (64. §). Ebben már nem szerepelt a „szocializmus” és a „nép” érdekeire való hivatkozás; a későbbiekben látni fogjuk, hogy miért nem.¹⁰ További módosításként került bele az Alkotmány szövegébe az is, hogy „az egyesülés és a békés gyülekezés joga *mindenkit* megillet”. Az egyesülési és gyülekezési alapjog korlátjaként rögzítették, hogy e jogok gyakorlása „nem sértheti a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjét”. Itt már a tényleges jogi garanciák felé mutató lépés volt annak kimondása, hogy az egyesülési és gyülekezési jog „gyakorlására vonatkozó részletes szabályokat *törvény* állapítja meg”.¹¹ Ekkor már nyíltan a jogállam megteremtése volt a cél, így ez a módosítás az átmenetet segítette ezekben a hónapokban, és az alkotmánymódosítással együtt el is fogadták az egyesülési jogról és a gyülekezési jogról szóló törvényt.

Ezután az alapjogokkal kapcsolatban általános érvényű változás az 1989. október 23-án, a köztársaság kikiáltásakor, a tartalmát tekintve új alkotmány kihirdetése során következett be. A jogállamivá átalakított Alkotmány 8. § (1) bekezdése kimondta, hogy „a Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége”. A (2) bekezdésben azt rögzítették, hogy „alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat kizárólag alkotmányerejű törvény¹² állapíthat meg”. A jogok lehetséges korlátozására vonatkozó nemzetközi egyezményekből átvett szöveget a (3) bekezdésben deklarálták, miszerint „alapvető jog gyakorlása csak alkotmányerejű törvényben megállapított olyan korlátozásoknak vethető alá, amely az állam biztonsága, a belső rend, a közbiztonság, a közegészség, a közérkölcse vagy mások alapvető jogainak és szabadságának a védelme érdekében szükséges”.¹³ A módosított Alkotmány 61–63. §-a tartalmazta a kommunikációs jogok új megfogalmazását. Először azt rögzítették, hogy „a Magyar Köztársaságban *mindenkinek* joga van a *szabad véleménynyilvánításra*, továbbá arra, hogy a *közérdekű adatokat megismerje, illetőleg terjessze*”, majd pedig azt, hogy „a Magyar Köztársaság elismeri és védi a *sajtó szabadságát*”. Külön paragrafust szenteltek a gyülekezési jognak és az egyesülési jognak. A kollektív joggyakorlás garanciájaként kimondták, hogy „a Magyar Köztársaság elismeri a *békés gyülekezés jogát* és biztosítja annak szabad gyakorlását”. Az egyesülési jogot pedig úgy határozta meg, hogy „a Magyar Köztársaságban az *egyesülési jog* alapján *mindenkinek* joga van a törvény által nem tiltott célra szervezeteket létrehozni, illetőleg azokhoz csatlakozni”. Majd az is belekerült a szövegbe, hogy „politikai célt szolgáló fegyveres szervezet az egyesülési jog alapján nem hozható létre”.¹⁴

Láthatjuk, hogy a köztársaság kikiáltásának napján elfogadott alkotmányszövegben a szólásszabadság és a vélemény szabadság összekapcsolódott a közérdekű adatok megismeréséhez és terjesztéséhez való joggal is. Ez újdonság volt a pártállami alkotmányos megfogalmazásokhoz képest. Az is új volt, hogy a „szabad véleménynyilvánítás” kifejezés megjelent az alkotmányszövegben, immáron *expressis verbis* deklarálva, hogy szabad másként gondolkodni és annak hangot is adni. Ezeket az alapvető változásokat a közjogi rendszerváltás tette lehetővé, az alapjogi alkotmányos rendelkezéseknek már egy demokratikus jogállamban kellett funkcionálniuk.

Amint az Alkotmánynak a fent bemutatott módosításaiból látszik, a nyolcvanas évek második felében – más jogterületekhez hasonlóan – a kommunikációs alapjog-csoport is fokozatosan vált jogállammivá. Ezekben az években a pártállami keretek között fokozatosan megjelennek a jogállamra jellemző, vagy legalábbis abba az irányba mutató, átmeneti jellegű intézkedések. A folyamatok egyre inkább felgyorsulnak, és a különböző döntéshozatali mechanizmusokban konkrét formát öltenek. Kulcsár Kálmán igazságügy miniszter 1989-ben az Országgyűlés plenáris ülésén azt mondta, hogy „a jogállam megteremtése folyamat”.¹⁵ Ez a mondat a gyülekezési jogról szóló törvényjavaslat vitája során hangzott el, mivel az Alkotmány módosításával egyidejűleg zajló, egyesülési jogról és gyülekezési jogról zajló vita során a képviselők választ vártak arra a kérdésre, hogy mi is a jogállam. Ezek a jogalkotási események markánsan a jogállamiság jegyeit viselték magukon, és erről nyíltan beszéltek már a törvényhozásban is. A folyamat azonban már néhány évvel azelőtt elkezdődött, és az átmeneti szabályokból végül jogállami normák lettek. Ezt a folyamatot próbáljuk meg nyomon követni az alábbiakban a parlamenti jegyzőkönyvek, a korabeli szakirodalom, a politikai rendőrség parancsnoki értekezleteinek iratanyaga és néhány konkrét esetet felölelő állambiztonsági dosszié elemzésével.¹⁶

A sajtótörvény megszületése

Markója Imre igazságügy-miniszter 1986. március 20-án a sajtóról szóló törvényjavaslat exozéját azzal kezdte, hogy „az állampolgárok alapvető politikai jogai közé tartozó szólás- és sajtószabadságnak az alapelveit és a legfontosabb jogi garanciáit összefoglaló magas szintű jogszabály tervezetét” tartják a kezükben a képviselők. A „szocialista magyar sajtótörvény”-nek titulált javaslat jelentőségét azzal hangsúlyozta, hogy az előrelépés abba az irányba, hogy valamennyi alkotmányos alapjog „törvényi szintű szabályozást kapjon”, és ezzel elősegítsék „az alkotmányban foglalt rendelkezések gyakorlati és következetes végrehajtását”.¹⁷ Nem csak arról volt szó azonban, hogy törvényi szintű szabályozást kellett hogy kapjon ez a jog. Markója az információrobbanás koraként jellemezte az időszakot, és nyilvánvalóvá vált a tömegtájékoztatás és a nyilvánosság egyre nagyobb szerepe, ennél fogva a sajtószabadság fogalmát is át kellett értelmezni. Markója kifejtette, hogy a szocialista demokrácia alapvető követelménye az, hogy minden „becsületes és jószándékú” ember élhessen a politikáról alkotott „szabad véleménynyilvánítás” lehetőségével. Annak kimondása, hogy a politikáról szabadon lehet véleményt mondani, jelzi, szembe kellett nézni azzal, hogy megállíthatatlan a pluralizálódás folyamata. Másrészről viszont a miniszter azt is leszögezte, hogy a „szocialista sajtónak [...] politikailag elkötelezettnek kell lennie”, és „nem lehet [...] szószólója a szocializmusnak idegen [...] eszméknek és nézeteknek”. A félreértés elkerülése végett sietett elmondani azt is, hogy politikai elkötelezettségen nemcsak „dicsérő szót” és „reális méltatást” kell érteni, hanem azt is, hogy a sajtó felelősségteljesen tárja fel a problémákat, és váljon a társadalom „élő lelkiismeretévé”.¹⁸ Hivatkozott az ENSZ polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának való megfelelésre is, és hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslat a sajtó feladatát az állampolgároknak a tájékoztatáshoz való jogához kapcsolva határozza meg. Hozzátette azt is, hogy a sajtó akkor tud megfelelni a törvényes hivatásának, ha hozzájut a szükséges információkhoz, ami alapján elemző, feltáró tevékenységet tud folytatni, és így tájékoztatni tudja az állampolgárokat. Ennek okán került bele a javaslatba a felvilágosítási kötelezettség szabálya. Ezzel az állami szervezet, gazdálkodó és társadalmi szervezeteket, valamint egyesületeket kötelezték arra, hogy – az államtitok, szolgálati titok és magántitok kivételével – szolgáltatassanak adatokat a tömegtájékoztatási szervek számára. A társadalmi nyilvánosság és ellenőrzés megfogalmazódott az exozében, ami valóban váltást jelentett a sajtószabadság értelmezésében.¹⁹

A miniszteri beszéd tükrözte az adott időszakot jellemző ellentmondást, amelyben keveredtek a pártállami és a jogállami elemek, és érezhető volt a paradigmaváltás

előkészítése. Nyilván nem tudhatták előre, hogy pontosan mi fog történni három év múlva, de a mélyreható társadalmi átrendeződés folyamata tapinthatóvá vált. Markója arra is kitért, hogy a javaslat előkészítése során a legnagyobb vitát a sajtóigazgatási szabályok váltották ki. Nem véletlen, hiszen az elvek próbája a gyakorlat, így – a miniszter megfogalmazása szerint – „az engedélyezési szabályoktól függ a sajtószabadság alkotmányos alapelveinek [...] a megvalósulása”. Felhívta a figyelmet annak veszélyére, hogy az alapelvek a gyakorlati megvalósulás során a visszájára fordulhatnak, és el kell kerülni azt, hogy az elvek tartalmatlan kinyilatkoztatások maradjanak. Állást foglalt amellett, hogy a javaslat előkészítőinek szándéka az, hogy a sajtószabadság elvei a „mindennapok élő realitásává” váljanak. Ezt időszerű volt hangsúlyozni, mert ünnepélyesen deklarált elvekben a szocializmus politikai és jogi rendszere addig sem szűkölködött, most már a gyakorlaton volt a sor. Ebben az előterjesztők azt az elvet követték, hogy nem az egyes sajtótermékek tartalma felett legyen előzetes állami ellenőrzés, hanem azt nézik, hogy általában a sajtótermék előállításának és nyilvános közlésének megvannak-e a törvényi feltételei. Ez a tartalmi cenzúrától elmozdulást jelentett az enyhébbnek számító alaki feltételek vizsgálata felé, amit erősített az is, hogy a független bíróságok hatáskörébe szándékoztak utalni azokat az eseteket, amikor az ügyész a sajtótermék nyilvános közlését megtiltandónak, illetve felfüggesztendőnek tartja.²⁰

Itt szükséges kitérni arra, hogy hivatalosan, jogi értelemben vett előzetes hatósági cenzúra addig sem volt, de mivel az egész sajtót a párt irányította, és az engedélyezési szabályok is megszorítóak voltak, a gyakorlatban mégis tartalmi cenzúra érvényesült. A hatvanas években a jogi szakirodalomban komolyan felvetődött a sajtójogi szabályozás problematikája. Számos tanulmány szorgalmazta a sajtójog reformját egyrészt abban a vonatkozásban, hogy szükség lenne egységes, magas szintű sajtókódexre, tehát az addigi kormányrendelet²¹ helyett legalább törvényerejű rendelet szabályozza a kérdést, másrészt pedig rámutattak az alkotmányos rendelkezés jogi garanciáinak a hiányára. A szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság akkor hatályos alkotmányi megfogalmazása csupán az anyagi biztosítékot hangsúlyozta, ám a jog érvényesülésének egyéb garanciáit nem. A szakirodalomban azonban kifejtették, hogy a „szocialista jog alapelveiből” következtetni lehet a „jogi-szervezeti garanciákra”, akár kimondja tételesen az Alkotmány, akár nem, viszont kívánatos lenne alkotmányos szinten is rögzíteni ezeket a „szocialista demokratizmus” érdekében. A jogtudósok által megfogalmazandó biztosítékok között első helyen szerepelt az, hogy „nincs előzetes cenzúra”, illetve hogy bírói határozat nélkül sajtóterméket nem lehet elkobozni, valamint a sajtótermékek szerzői, előállítói és terjesztői ellen csak törvénysértés esetén járhatnak el az arra törvényben feljogosított szervek. Tehát nem túlzás, ha utólag valamennyire számon kérjük a szólásszabadság érvényesülését, hiszen a korabeli szakemberek érvelése szerint a szocializmus rendszerén belül is elvárható lett volna de jure és de facto a garanciák minimális szintű kiépülése. A sajtójogi szabályozás reformjára volt kormányzati kezdeményezés is a hatvanas években, aminek következtében a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) tudományos szakemberekből, gyakorló bírákból, jogtanácsosokból és újságírókból álló bizottsága módosító javaslatokat dolgozott ki, ám ekkor nem történt érdemi változás.²²

A parlamenti vita során Berecz Jánosnak, az MSZMP KB ideológiai titkárának felszólalása tükrözte leginkább a helyzet ellentmondásosságát. Pozíciójánál fogva neki védeni kellett a szocializmus bástyáját, de nem kerülhette el, hogy állást foglaljon a reform szükségessége mellett. Idézte a párt XIII. kongresszusa határozatát: „Határozott, egyértelmű fellépésre van szükség a szocialista eszmékkel és céljainkkal összeegyeztethetetlen megnyilvánulásokkal szemben.” Ugyanakkor leszögezte azt is, hogy politikai érdek fűződik a közvélemény pontos tájékoztatásához, és nem lehet olyan fontos kérdés, amelyről akár a belpolitikát, akár a nemzetközi politikát illetően hallgatni kellene, vagy indokolt lenne késve tájékoztatást adni. Berecz igyekezett elhárítani azt, hogy a „régén bukott sikerpropaganda” pártján állna, de a sajtó felé azt az elvárást

fogalmazta meg, hogy „a kor szellemének megfelelő felkészültséggel, szilárd világnézettel, és szép érthető magyar nyelven” kell szolgálnia „a forradalmi internacionalizmusnak az ügyét”.²³ Azt gondolom, nem vitás, hogy ezek közül a szép magyar nyelv iránti igény minden további nélkül megállja a helyét a demokratizálódás folyamatában, de a szilárd világnézetre és a forradalmi internacionalizmusra való hivatkozás még a legnagyobb jóindulattal sem mondható a vélemény szabadságot garantáló elvárásnak. Berecz János beszéde tehát a miniszter expozéjához képest sokkal inkább az addig megszokott sikerpropaganda folytatását ígérte, mintsem valami komoly változást engedett sejtetni.

Ehhez képest Kállai Ferenc képviselő az „alkotóképes gondolati véleménycsere” szükségességéről beszélt, és a sajtó felé azt az igényt fogalmazta meg, hogy „legyen megtörhetetlen az igazságkeresésben és ennek kimondásában”. Hangot adott annak, hogy a sajtó szabadságot félteni kell azoktól, akik „nem bíznak a társadalom szabad lehetőségeiben”, holott szerinte a „felelősséggel elmondott szó [...] a társadalom szellemi lélegzetvételéhez szükséges”.²⁴ Kállai Ferenc szavai mutatták, hogy a sajtó szerepéről más volt a felfogása, mint a párt kemény vonalas titkárának. Igaz, óvatosan fogalmazott ő is, de mégis a szabadság, a nyitás irányába vitte a kommunikációs jogok értelmezését. Már annak kimondása is nagy dolog volt, hogy a társadalomnak szellemi lélegzetvételre van szüksége, különösen úgy, hogy ez a parlament ülésén egy képviselő részéről hangzott el.

A sajtótörvényt 1986. március 20-án egyhangúlag fogadta el az Országgyűlés.²⁵ Erre a szakirodalom is gyorsan reflektált. A jogtudomány részéről üdvözölték a tájékoztatáshoz való jog törvényi statuálását, sőt hangot kapott az is, hogy magát az Alkotmányt is ki kellett volna egészíteni a véleménynyilvánítási jog gazdagabb megfogalmazásával, valamint a tájékozódáshoz és a tájékoztatáshoz való jogot is be kellett volna emelni az Alkotmányba.²⁶ A Tömegkommunikációs Kutatóközpont folyóirata, a *Jelkép* interjú készített Bányász Rezső államtitkárral, a Tájékoztatási Hivatal elnökével. Az újságírói munka hitelességével és a bíráló hangnemmel kapcsolatos kérdésekre adott államtitkári válasz azonban tükrözte a parlamenti vita kettősségét. Bányász nem állította fel az abszolút tévedhetetlenség követelményét, de arra azért felhívta a figyelmet, hogy az újságíró „a politikai ábécében” nem tévedhet, azaz nem vethet fel „a történelem által rég elvetett alternatívákat”. A sajtóban megjelenő bírálat fontosságát hangsúlyozta ugyan, de leszögezte, hogy az a „szocializmus érdekében”, az „alkotmány alapján” álljon, tehát a szocialista rendet, a Magyar Népköztársaság „szövetségi hűségét” kétségbe vonó írásoknak nincs helyük.²⁷ Nem véletlen, hogy az alkotmányos kérdések mellett a gazdasági újságírás is felélénkült. A törvény által előírt tájékoztatási kötelezettség megindította az üzemi titokról szóló vitákat, és ez is inspirálta, hogy a sajtó szerepét elemző írások jelenjenek meg. A gazdasági újságírók egyre több vállalati információhoz szerettek volna jutni, és kritikai cikkeiknek nem mindig örültek a vállalatok. Ipari és külkereskedelmi vezetők szerint egyes bíráló írások rontották a magyar áruk iránti külföldi keresletet, és így népgazdasági érdekekre hivatkozva bátorították a vállalati vezetőket, hogy éljenek az üzemi titok szavatolta információ megtagadási jogukkal. Ennélfogva a sajtóban górcső alá került az egész tervutasításos gazdaságirányítási rendszer, szembeállítva azzal, hogy a „piacgazdaságoknak” a sajtóval egészen más a kapcsolatuk.²⁸

A politikai rendőrség szerepe

A parlamenti beszédekben csak a felszínen érintették a reformok szükségességét és komolyságát. A valóság azonban ennél már jóval messzebb járt. Az erősödő gazdasági, társadalmi válság hatására az emberek már nem elégedtek meg a hivatalos tájékoztató szervek által szolgáltatott információkkal, hanem komoly válaszokat vártak a kérdéseikre, és változtatásokat sürgettek. A politikai rendőrség 1986. január 6-ai parancsnoki értekezletén kimondták, hogy a korábbi évekhez képest bonyolultabbá és

nyíltabbá vált a külső és a belső „ellenség” munkája, és számítottak arra, hogy szamizdat készítésében és terjesztésében az „ellenséges ellenzéki” vonal igen aktív lesz abban az évben.²⁹

A május 19-ei parancsnoki értekezleten nyilvánvalóvá vált, hogy a Magyarországon fokozatosan kialakult belső ellenséges ellenzéki kör a marxizmus hegemon szerepére komoly veszélyt jelent. Megindult a szocialista országok ellenzéki csoportjai közötti együttműködés. Az állambiztonsági szerveknek mindezekkel a változásokkal lépést kellett tartani. Az eredetileg kulturális területre koncentrált 0022/1970. sz. BM-parancs elavulttá vált, mert szélesebb szférában – pl. ifjúság, politikai elítéltek, egyházak területén – jelentkezett az ún. ideológiai diverzió, amely felerősítette az ellenséges ellenzéki tevékenységet. A politikai rendőrségnek sürgősen új parancsra volt szüksége. A szamizdat irodalomban új vonás volt, hogy már nemcsak elszórt vélemények és akciók jelentek meg, hanem konkrét ellenzéki programok kimunkálásával és publikálásával kellett számolni. A politikai rendőrség szembesült azzal, hogy a magyar közvéleményt a hivatalos tájékoztatási csatornák mellett egyre inkább a „második nyilvánosság” látja el információval. Sőt, felhívták a figyelmet arra, hogy ha a párt tájékoztatási politikája nem fejlődik és javul, akkor az „ellenséges propagandaszervek” „hézagpótló szerepet” töltenek be.³⁰ Amikor ez elhangzott az értekezleten, addigra az Országgyűlés már elfogadta azt a sajtótörvényt, amely deklarálta a tájékoztatáshoz fűződő jogot. A politikai rendőrség megállapítása tehát azt vetítette előre, hogy az új törvényi szabályozásnak valóban a tájékoztatáspolitikai nyitásának a szolgálatába kell állnia. A gyakorlatban ez a nyitás azonban nem ment olyan simán, sőt a politikai rendőrség dilemmáit olvasva, ellentmondásos, mondhatni öncélú volt.

Az új parancs elkészítése előtt mindenképpen átfogó jelentést kellett összeállítani a III/III. Csoportfőnökség elmúlt másfél évtizedes hálózati munkájáról. Ez egyébként is időszerű volt, mert ilyen értékelésre régóta nem került sor. A június 2-ai parancsnoki értekezleten megvitatott jelentés a hálózati munkával kapcsolatos, szoros értelemben vett általános „munkaügyi” jellegű (pl. a beszervezéseknél a kiválasztó és a tanulmányozó munka, a tartó tisztek adminisztrációs kötelezettségei, a hálózati személyek anyagi ösztönzése stb.) kérdéseken felül – és ez az, ami a témánk szempontjából leginkább érdekes – kitért az „ellenséges ellenzéki erőkhöz” való viszonyulásra is. Megállapították, hogy ezeknek az erőknek a létezésével hosszú távon kell számolniuk, és a fő cél egy olyan „ütőképes hálózati kontingens kiépítése”, amely a csoportfőnökség irányításával és vezetésével képes „az ellenséggel tartósan együtt élni”. Így indirekt módon a politikai rendőrség hozzájuthat a szükséges információkhoz, és befolyásolni tudja a különböző eseményeket. Hibaként rögzítették, hogy a hálózati munka egyirányú, helyette „összállambiztonsági horizontra kell tekinteni”.³¹

A következő parancsnoki értekezleten, szeptember 1-jén javaslatot tettek a 0022/1970. sz. BM-parancs módosítására. Hivatkozva az MSZMP PB ellenséges ellenzékkel foglalkozó új, 1986. július 1-jei állásfoglalására,³² hangsúlyozták, hogy egységes fogalomhasználatot kell kialakítani. Dr. Horváth József r. vezérőrnagy, csoportfőnök úgy foglalta össze a helyzetet, hogy az új parancsnak az egész belső reakció elleni állambiztonsági munkát kell meghatároznia, nem csak a kulturális területet. Az ellenséges ellenzék egyes csoportjainak egymáshoz való közeledése nagyobb veszélyt jelentett, ezért a rendszer fellazítására irányuló törekvésekkel szemben az eddig megszokotthoz képest másként kellett fellépnie a politikai rendőrségnek. Az erők ilyen koncentrációja az egész szocialista rendszert veszélyeztette, így olyan parancsot vártak, ami egyrészt időtálló, másrészt pedig konkrét szabályokat, sőt taxatív felsorolást tartalmaz.³³ Ebből látható, hogy a politikai rendőrség elbizonytalanodott a fogalmakat illetően, és nem általános szabályok szerint akartak a továbbiakban dolgozni, hanem mielőbbi, nagyon is konkrét utasításokat vártak.

1986 decemberében, az év utolsó parancsnoki értekezletén hangsúlyozottan foglalkoztak az ifjúsági területtel, ezen belül is a felsőoktatásban a kiemelt objektumok védettségével. Elégedetlenek voltak a témában készült jelentéssel, ugyanis az anyag nem foglalkozott több fontos kérdéssel, mint pl. a nyári szakkollégiumi táborokkal vagy az egyetemi vezetés partnerségével az állambiztonsági munkában. Egyrészt elemezni kellett volna azt, hogy az egyetemeken a hivatalos, illetve a társadalmi kapcsolatok mennyire segítik a hálózati munkát, másrészt pedig gondot jelentett az, hogy az egyetemi körben nagyon sok volt a váratlanul előforduló, intézkedést igénylő esemény, amelyről az állambiztonságiaknak nem volt megfelelő előzetes információjuk. Így sürgetővé vált, hogy az egyetemi hálózati kontingenst „összetételében és mennyiségében” is javítsák. Ezen azt értették, hogy olyan kvalifikált hálózati személyek kellettek, akik több hálózati funkciót is el tudnak látni, több helyre bevezethetők, és pozitív befolyásolásra is alkalmasak. Felvetődött a végzős egyetemista hálózati személyek további sorsának a kérdése is, ami az esetleges továbbfoglalkoztatásukat jelentette, és a politikai rendőrségnek az lett volna előnyös, ha nem kerülne sor nagyszámú kizárássra a hálózathoz.³⁴

A következő évben, 1987. február 2-án a parancsnoki értekezleten foglalkoztak először a 0022/1970. számú BM-parancsot felváltó parancstervezettel. Ez a tervezet annyiban volt más az előzőekhez képest, hogy az „egész belső reakció” elhárítását célozta meg, és keret-jelleggel szabta meg a politikai rendőrség tevékenységének a fő irányát. A csoportfőnök az értekezleten hangsúlyozta, hogy nem volt eddig előzménye olyan keret jellegű alapparancsnak, amely a „vonatkozó jogszabályokon” alapulva a „Magyar Népköztársaság belső rendjének, biztonságának védelmét sértő, illetve veszélyeztető ellenséges tevékenység elhárítását” szabályozta volna. Ismételten az időtállóság és konkrétság kettős követelménye került az előtérbe. A csoportfőnök továbbra is azzal érvelt, hogy az „ellenséges ellenzék olyan realitás, amelynek a létezésével a jövőben is számolni kell”, de a konkrét teendőket, különösen az ellenőrzési formák alkalmazását az „ellenséges tevékenység veszélyessége és intenzitása függvényében” taxatíván kellene hogy megfogalmazza a parancs. Ezen az értekezleten már az ellenséges ellenzék mellett az alternatív csoportokra is felhívták a figyelmet. Itt olyan értelemben említették meg ezeket a csoportokat, mint amelyek a társadalom demokratizálódási folyamatát segítik elő, ezért „totális átfogásukra és elhárításukra” nincs szükség, ám szemmel kell tartani őket. A politikai rendőrség hozzáállásában ez új jelenség volt, mert el kellett határolniuk ezeket a csoportokat azoktól a szerveződésektől, amelyek a rendszer ellenségeinek számítottak. Itt tetten érhető az ellenségkép átértelmezése, ami az átmeneti időszakból következett. Már nem volt mindenki ellenség, aki valamiről más véleményt mondott, vagy a hivatalos szervezeti formákon kívül eső csoportokat szervezett vagy azokban részt vett. A jelenségek közötti differenciálás kényszere új feladat elé állította a politikai rendőrséget, és nyilván ezért is volt igényük arra, hogy az új parancs minél konkrétabb legyen, és dolgozza ki a terminológiák és kategóriák definícióit.³⁵

Arra már a január 14-ei értekezleten felhívták a figyelmet, hogy minden addiginál ellenségesebb hangvételű illegális kiadványok, programfelhívások – köztük fasisztoid jellegűek is – jelentek meg főként a fiatalok körében.³⁶ Ez is nehezítette a differenciálást, hiszen a megtúrt alternatív jelenséget nemcsak az ellenséges tevékenységtől kellett elkülöníteni, hanem a bűncselekményektől is, mint pl. az antiszemita megnyilvánulásoktól, és mindezt elsősorban egy nagyon kényes terepen, az ifjúság területén. Az ifjúság mindig is az állambiztonság figyelmének a középpontjában állt, kiemelt kategóriát képezett. Különösen a felsőoktatási intézmények hallgatóit akarták óvni az úgynevezett ellenséges behatásoktól, mert a társadalmi problémák iránt érzékeny egyetemisták könnyen megtalálták az utat a kulturális vagy az egyházi szféra ellenségességnek nyilvánított csoportjaihoz.³⁷

Az új parancs megalkotásánál tehát mindenképpen figyelembe kellett venniük, hogy az addig is megfigyelt személyekhez, csoportokhoz, jelenségekhez más módon kell

közelíteniük. Ami eddig bűncselekmény volt, az ezután ellenséges ellenzéki tevékenység lesz, és ami eddig ellenséges tevékenységnek számított, az alternatív jelenség lesz. A másként gondolkodók nem lesznek mind „ellenségek” és „tettesek”, de nyilván a politikai rendőrségnek lesz velük kapcsolatosan továbbra is feladata. A leendő parancsnak ezért az egységes szóhasználat igényén túl tartalmilag is tisztázni kellett, hogy mely elhárítási kategóriák tartoznak majd a politikai rendőrség hatáskörébe, és melyek lesznek azok az ellenséges megnyilvánulási formák, amelyekkel más állami vagy politikai szervek fognak foglalkozni.³⁸ Az MSZMP Politikai Bizottság már idézett, idevonatkozó határozatához igazodva rögzítették, hogy az ellenséges tevékenység állambiztonsági, az ellenzéki pedig politikai hatáskörbe kerül, ám ez utóbbiakat is szemmel tartja majd a politikai rendőrség, mégpedig azért, hogy – amint már fentebb is utaltunk rá – ne válhasson ellenséges tevékenységgé. Úgy gondolták, hogy a jövőben „preventív jellegű kizorítást, korlátozást” kell hogy alkalmazzon az állambiztonság, aminek sikerét a hivatalos és társadalmi kapcsolatok jól kiépített és funkcionáló rendszere garantálhatja. Az ellenséges személyekkel és csoportokkal szemben pedig az „F” (Figyelő) dossziés rendszer hatékonyabbá tételét célozták meg, hogy ezáltal bizalmas nyomozás keretében tudják ellenőrizni őket.³⁹ Az ellenséges személyekre nyitott ügynevezett Személyi dossziét átminősítették „F” dossziévé akkor, ha a megfigyelt személy ellenséges tevékenységet nem folytatott, de továbbra is fontosnak tartották az ellenőrzését.⁴⁰

Az új parancs elkészültét sürgette az is, hogy 1987 tavaszán az ifjúság körében az eddigieknél erőteljesebb igény mutatkozott a hivatalos március 15-ei ünnepek utáni további rendezvények megtartására. 1972 márciusa óta Budapesten a diákok egy része a hivatalos ünnepektől függetlenül is megünnepelte március 15-ét.⁴¹ A politikai rendőrség készült arra, hogy a fiatalok ebben az évben is „spontán” felvonulást fognak tartani. Tudomásuk volt arról, hogy ezen a megemlékezésen a KISZ KB egy hatvanfős aktívahálózattal részt vesz. Az állambiztonság azt remélte, hogy a KISZ-esek a hangulatot „pozitívan” fogják befolyásolni, és így sikerül megakadályozni, hogy ellenségessé váljon a felvonulás. A politikai rendőrség a prevencióra helyezte a hangsúlyt, és nemcsak az egyetemeken, hanem a középiskolák körében is megtették az előkészületeket. Ez utóbbit azért tartották szükségesnek, mert a „tapasztalataik szerint a közhangulat esetenként hatalomellenes” volt. A művelődési tárca illetékesét informálták a helyzetről, aki a fővárosi középiskolák igazgatói részére adott további tájékoztatást. A parancsnoki értekezleten megállapították, hogy állambiztonsági szempontból összességében várhatóan nehezebb lesz a helyzet az előző évekhez képest, és számítottak a hivatalos ünnepek megzavarására is. A csoportfőnök azonban leszögezte, hogy a fővárosi rendjének a biztosítása alapvetően a Budapesti Rendőrfőkapitányság feladata lesz, a csoportfőnökség pedig az operatív biztosításért lesz felelős, és az „esetleges rendbontó személyek tömegből történő »kiemelését« csak végszükség esetén, kellő körültekintéssel és megfelelő szintű parancsnok utasítására szabad végrehajtani”.⁴²

A május 4-ei parancsnoki értekezleten dr. Horváth József csoportfőnök felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalom kulcskérdése az ifjúság helyzete lett, és meg kell vizsgálni, hogy az állambiztonsági hatáskörbe tartozó problémákat hogyan tudják megoldani. Ehhez támpontot a 0016/1973. belügyminiszter-helyettesi parancs adott. Kiemelte az ellenséges ellenzéknek az ifjúságra gyakorolt hatását, amely 1986–87-re „nyílt konfrontációra való törekvésben és programkeresésben” nyilvánult meg. Veszélyesnek ítélték meg azt az „ideológiai heterogenitást”, amely a társadalomban létezett, és befolyásolta az ifjúságot. Tehát az állambiztonság számolt azzal, hogy a fiatalok fogékonyak a nemzetközi változások követésére, és ez mindenképpen a pluralizmus iránti igényt erősíti bennük. Amit az állambiztonság még akkor is „nemzetközi ellenséges propagandának” minősített, az a fiatalokat rendkívüli mértékben vonzotta és a társadalom minden rétege közül talán köztük fejtette ki leginkább a hatását.⁴³

A csoportfőnökségnek tehát figyelembe kellett vennie, hogy az ellenség és az ellenzék fogalmának új kimunkálásánál az ifjúság szerepe kulcsfontosságú, és ennél fogva mind az állambiztonságiaknak, mind pedig a rendőrségnek a fiatalokhoz való hozzáállásán is változtatni kellett. Míg korábban több fiatalot kizártak középiskolából vagy egyetemről azért, mert engedély nélküli rendezvényen vett részt, vagy nemkívánatos véleményt nyilvánított,⁴⁴ addig 1987. március 15-én a hatóságok ellenkezés és „gumibot” nélkül túrték – a korabeli publikáció kifejezésével élve – az „ifjúsági szabad tüntetést”, és amelyet már a hivatalos sajtó is toleránsabban kezelt.⁴⁵ Ebben az évben a többi független rendezvény is atrocitás nélkül zajlott le. A rendőrség és az állambiztonságiak a politikai vezetés új irányához igazodtak, ugyanis Pozsgay Imre a március 15-ei központi állami ünnepségen mondott beszédében felvetette a politikai-intézményi reformok lehetőségét.⁴⁶ Sőt, miután 1986 decemberében 26 tag bejelentette az Írószövetségből való kilépését,⁴⁷ Köpeczi Béla művelődési miniszter már január 31-én bejelentette, hogy a kormányzat nem tekinti a magyar írók egyedüli képviselőjének az Írószövetséget.⁴⁸ Ez egyértelműen az intézményi pluralizmus irányába mutatott, jóllehet ebben az időszakban sok esetben elmosódott a határ a hivatalos vélemény és egyes ellenzékinek tartott törekvések között. Sőt az Írószövetség esetében fordított volt a helyzet: a szövetség demokratikusan választott, részben ellenzéki vezetőségével való szembenállás miatt léptek ki többen, hogy ezzel a párthoz való hűségüket fejezzék ki. A kilépők között volt Köpeczi Béla is.⁴⁹

Nem sokáig váratott magára ezek után az, hogy a párt hivatalosan is bejelentse: átfogó reformokra van szükség. Az MSZMP KB 1987. július 2-án határozatot hozott a gazdasági-politikai kibontakozás programjáról.⁵⁰ A párthatározatot az áprilisban elkészült *Fordulat és reform* című tanulmánykötet alapozta meg, amelyet az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség is támogatott és állásfoglalást adott ki hozzá. A tanulmányokat a Pénzügykutató Intézet munkatársai, Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György szerkesztették, és az anyag a *Közgazdasági Szemle* 1987. júniusi számában – számos neves közéleti személyiség hozzászólásával és a párt Közgazdasági Munkaközössége állásfoglalásával együtt – jelent meg.⁵¹ A Központi Bizottság július 2-ai ülésén tehát szabad utat kapott a gazdaság és a társadalom átalakításának programja, amelyet rövidesen követett a kormányprogram kiadása és annak parlamenti vitája is. Mielőtt még az állambiztonságnak ebben a fordulatban betöltött szerepére és új feladataira rátérnénk, nézzük meg, hogy miről is szólt ez a kibontakozási program.

A fent említett tanulmánykötet bevezetőjében a következőket olvashatjuk: „A 80-as évek – különösen az 1985–86-os évek tapasztalatai – azt mutatják, hogy a magyar gazdaság súlyos helyzetben van. [...] Be kell vallani gazdasági helyzetünk nehézségeit, el kell ismerni az egész társadalom előtt a felelősséget az idevezető gazdaságpolitikáért és egy átfogó reformprogramot kell előterjeszteni. [...] A jelenlegi gazdaságpolitikával csak úgy lehet szakítani, ha a párt- és állami vezetés dialógust kezdeményez a társadalommal a helyzet értékeléséről és a reformokról. Egy nyilvános, számon kérhető, vitatható program ad hitelt a jövődő politikának. [...] A reformprogram nem korlátozható a szűken értelmezett gazdaságra. Mivel megvalósulása a társadalomba és nem csak annak gazdasági szférájába beágyazott emberek magatartásán múlik, ki kell terjednie a társadalmi viszonyok egyéb területeire, ezen belül a politikai viszonyokra. A gazdasági és egy társadalmi reform a legszorosabb összefüggésben áll egymással.”⁵²

A tanulmány a gazdasági kérdések elemzésére helyezte a hangsúlyt, de a gazdasági reform politikai és társadalmi feltételeit is összefoglalta. A kormány felé azt az elvárást fogalmazta meg, hogy kezdeményezzenek dialógust a társadalommal a helyzet értékeléséről, a mozgástér illúzióktól mentes megítéléséről és a reformokról. A tanulmány készítői szerint a reform alapja a társadalmi nyilvánosság lehet, és ezt kommunikációs törvényben kellene szabályozni. Azt javasolták, hogy az informális jellegű sajtóirányítást váltsa fel egy jogilag pontosan szabályozott tájékoztatás- és

tájékoztatópolitika. Sürgették a párt alkotmányos helyének a kijelölését, a képviseleti rendszer reformját, egy, az eddiginél erősebb és egységesebb kormány felállítását, a bíróságok által felügyelt, aktívabb érdekképviselők létrehozását, valamint egy társadalmpolitikai program kidolgozását, melynek célja az esélyegyenlőtlenség csökkentése kell legyen.

A javaslatuk lényeges eleme a képviseleti rendszer megreformálása volt, mely szerint a választásokon önálló programmal fellépő képviselők szabadon alakíthassanak csoportokat az országgyűlésen belül. Az országgyűlés ügyrendjének felülvizsgálata mellett szabad interpellációs joguk legyen a képviselőknek, és arra is kapjanak lehetőséget, hogy a munkájukhoz szabadon bízassanak meg szakértőket. Határozott véleményük volt az, hogy az országgyűlés kezében összpontosuljon a törvényalkotói szerep, és az Elnöki Tanács helyettesítő hatáskörét csak technikai döntésekre korlátozzák.

Ma már kézenfekvő számunkra, hogy az országgyűlés működésének ilyen reformja nélkül a teljes társadalmi nyilvánosság nem valósulhat meg. Szintén a nyilvánosságot erősítette az is, hogy a tanulmány készítőinek meggyőződése az volt, hogy a reform csak mozgalomként lehet sikeres. Ebben döntő szerepet szántak a Hazafias Népfrontnak, és arra ösztönöztek, hogy a munkahelyeken, egyetemeken, társadalmi szervezetekben jöjjenek létre reformbizottságok, amelyek alulról kezdeményezik a változásokat. Javaslatuk szerint a Népfront fogja össze ezeket a bizottságokat, és kezdeményezzen egyeztetéseket a kormányzat által létrehozott Állami Reformbizottsággal. A tömegkommunikációban pedig reformfórumok szervezését javasolták a nyilvánosság érdekében.

Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség tagjai a tanulmányra reflektálva kifejtették, hogy „a politikai reform keretében előre kell haladni a társadalmi nyilvánosság kérdésében”, és fontosnak tartották, hogy „a társadalom széles rétegeit érintő kérdésekben ne szülessenek döntések a nyilvánosság bevonása nélkül”. A Munkaközösség támogatta azt a gondolatot, hogy nyissanak szélesebb frontot a társadalom előtt a politizáláshoz, és adjanak teret az alulról jövő kezdeményezéseknek, vagyis a társadalmi felelősség érvényesítésének. Egyetértettek az országgyűlés szerepének erősítésével, és ezzel egyidejűleg az Elnöki Tanács helyettesítő hatáskörének felülvizsgálatával is. Azt azonban elleneztek, hogy a parlamenten belül olyan képviselői csoportok (kvázi frakciók) alakuljanak, amelyek önálló választási program alapján szerveződnek. Úgy látták, hogy a párt vezető szerepének meg kell maradnia, ám egyidejűleg egy szélesebb politikai szövetség keretében meg kell megújulnia, és ez segítséget fog jelenteni a társadalomban jelen levő „közömbösség ellensúlyozásához és a másként gondolkodók megnyeréséhez”.⁵³

Annak ellenére tehát, hogy a reformok szükségességében és a nagyobb nyilvánosság megteremtésében megvolt az egyetértés, láthattuk, hogy a KB Közgazdasági Munkaközössége egy igen lényeges ponton nem támogatta a tanulmány készítőinek javaslatát. Az országgyűlési képviselőcsoportok megalakításának szerintük ekkor még nem jött el az ideje, és ez az ellenzék, illetve az ellenség fogalmának meghatározására is kihatott. Nyilvánvaló volt, hogy választási reform nélkül közjogi értelemben „ellenzék” nem lehet az országgyűlésben, az azonban sokat elárul, hogy a KB munkacsoportja még csak nem is támogatta ezt az irányt. Ebből inkább az ellenzéki gondolat visszaszorítására, semmint annak támogatására következtethetünk. Az MSZMP szemszögéből nézve ez érthető is, ugyanis ez a párt alkotmányos helyzetét, mondhatni az egész egypártrendszer alapjaiban forgatta volna fel. A korábbi párthatározatokban elismerték ugyan az ellenzékiség létezését, de ekkor még nem adtak zöld utat a közjogi formáció megalapozásához. Mindezzel együtt az ellenzék szerepét fokozatosan kénytelen volt az MSZMP átértékelni, és ez a folyamat 1987-ben határozottan felgyorsult.⁵⁴

Az említett tanulmányok alapján kidolgozott kormányprogram végrehajtása az állambiztonságnak is szerepet szánt. A politikai rendőrség 1987. október 5-i parancsnoki értekezletének napirendjén szerepelt a reformprogram kérdése. Utalva a kormányprogram parlamenti vitájára⁵⁵ – ezen belül is a miniszterelnök vitazárójára – a csoportfőnök kiemelte, hogy a „politikai intézményrendszer is mozgásba lendült”, és vitathatatlanul „szükség van a konstruktív állampolgári elégedetlenségre”. Ez azonban sürgetővé tette azt, amit már a korábbi értekezleteken is felvetettek, hogy a politikai rendőrségnek pontosabban kell meghatározni a feladatait az ellenzéki csoportosulások úgynevezett kemény magjával szemben, továbbá azokkal szemben is, akik alapvetően támogatják ugyan a politikai rendszert, de kötődnek ehhez a kemény maghoz, és az ellenzékre „ráhangolódnak”.⁵⁶

1987-ben az ezt követő három parancsnoki értekezleten az új helyzethez való alkalmazkodás volt a fő téma. Október 6-án miniszterhelyettesi értekezleten döntöttek arról, hogy a III. Főcsoportfőnökség minden szervének ki kell munkálnia a kormányprogramból adódó sajátos feladatait. Horváth József csoportfőnök október 8-ára rendkívüli parancsnoki értekezletet hívott össze azért, hogy tájékoztatást adjon az új elvárásokról. Eszerint a III./III. Csoportfőnökségnek figyelemmel kell lenni arra, hogy az ellenséges ellenzék radikális szárnyához tartozók között is vannak olyanok, akiknél megvan a kompromisszumkészség, másrészt a fentebb említett „kemény mag” is számol az emberek fokozódó elégedetlenségével, és további radikalizálódás irányába terelné őket. A csoportfőnökség feladata lesz ennek ellensúlyozása, mégpedig úgy, hogy a védett objektumokban megerősítik a kapcsolataikat és operatív pozícióikat, továbbá kiterjesztik mindezt az „eddig át nem fogott” területek, nevezetesen az egyre szaporodó egyesületek, klubok, egyéb társadalmi „képződmények” felé, hogy megakadályozzák az ellenséges befolyásolást. Mindehhez természetesen szükség volt a politikai rendőrség személyi állománya politikai tájékozottságának növelésére, a társadalmi folyamatok „megértésére” is. Horváth József az egyes osztályoknak feladatul adta, hogy haladéktalanul készítsék el a saját területekre lebontott terveket.⁵⁷

A november 2-i és a december 7-i parancsnoki értekezleteken konkrétan szóba is kerültek a legfontosabb területek. Ilyen stratégiai pont volt például a sport. Úgy látták, hogy elég lesz a kulcspozíciókba „hálózatot szervezni”, és e mellé egy széles kapcsolatrendszert kialakítani, amely az információszerzést biztosítja. Kiemelték, hogy a sportolók külföldi munkavállalásaira oda kell figyelni. Hasonlóképpen a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező társadalmi szervezeteket is operatíván védeni kell, mert számolni kell az „ellenséges speciális szervek” jelenlétével is. Ugyanez volt érvényes a Magyarországon tanuló külföldi diákokra is, sőt itt még arra is felhívták a figyelmet, nehogy egy olyan személy kerüljön közülük a hálózatba, akit az „ellenséges szolgálatok” is foglalkoztatnak.⁵⁸ Az ifjúsági terület most ismét hangsúlyozottan került előtérbe. A májusi értekezleten idézett 0016/1973. BM-parancs végrehajtását vizsgálva megállapították, hogy 1983 őszétől az egész országban az egyetemi-főiskolai hallgatók körében „negatív tendencia” volt tapasztalható, amit az ellenséges tevékenység hatásának tudtak be. Beismerték, hogy ebben az időszakban a párt- és állami vezetés nem foglalkozott érdemben az ifjúság problémáival, és így a terület az „állambiztonsági munka szempontjából ingoványossá vált”. A felsőoktatási intézmények vezetése is terítékre került, ugyanis a politikai rendőrség szerint nem álltak a helyzet magaslatán az ifjúságot érő politikai hatások kezelését illetően. Szerintük a vezetők nem érezték a lépéskényszert, és ha léptek, akkor azt rosszul tették. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a felsőoktatási vezetők körében is „ideológiai és politikai tanácstalanság” honolt. A működő szakkollégiumokra, különböző klubokra, honismereti körökre, táborkra a politikai rendőrség nem tekintett eleve úgy, hogy azokat az ellenzék hozta létre, hanem szerintük az ellenzéki csoportok hamar felismerték, hogy ezek az ifjúsági fórumok politikailag igen aktívak. Az értekezleten elhangzott, hogy a szakkollégiumok létrehozásának az egyetemi ifjúság politikai formálása volt a célja.⁵⁹ Az állambiztonságnak éppen ez okozott fejtörést. A párt és állami vezetés is szeretne volna

kihaszni az ifjúság fogékonyságát, és elfogadtatni ezekkel a fórumokkal a reformokat, de ehhez az ellenzéki csoportokkal versenybe kellett szállniuk. A kormányprogrammal párhuzamosan futottak az ellenzéki programok is, amelyek bizonyos átfedések és egyezések ellenére a hivatalos politikai törekvések ellen is hatottak. A csoportfőnök az értekezleten kénytelen-kelletlen megállapította, hogy a párt jóváhagyásával eredetileg a közéleti nevelésre létrehozott ifjúsági fórumok az ellenzék „gyakorlóterepévé” váltak, és az „ideológiai bomlástermékek fogyasztása” ezen a területen lett a legnagyobb. Kiemelt több rendezvényt is, amelyen azért nem sikerült a párt álláspontját érvényre juttatni, mert a kollégiumok vezetésében is egyre több olyan személy vett részt, aki az állami fizetés ellenére az ellenzéknek tett szolgálatot. Példaként említette az ún. Bihari-vitát és a Kelet-Nyugat párbeszédet, amelyekre a politikai rendőrség szerint a fiatalok olyan előadókat hívtak meg, akiket az ellenzék „sugalmazott” számukra, és rendre a fiatalokkal végeztették a szervező-előkészítő munkákat. Az értekezlet emlékeztetőjéből az derül ki tehát, hogy az ifjúság megnyeréséért komoly harc bontakozott ki, és az állambiztonságra hárult az a feladat, hogy hatékonyabbá tegye az ifjúságvédelmi munkát. Ez azt jelentette, hogy engedni kellett a fiatalokat bizonyos mértékig aktivizálódni, egyben őrködni kellett, hogy a fiatalok ne forduljanak szembe a hatalommal, mert ez veszélyeztette volna a kormányprogram végrehajtását.⁶⁰

Látható, hogy az állampolgárok elégedetlensége, a fiatalok közéleti részvétele kulcsszerepet játszott, és ezt már nem lehetett csak úgy félresöpörni. Hogyan is kezelje ezt a helyzetet a politikai rendőrség? Miként tudja elhatárolni a konstruktív állampolgári elégedetlenséget a radikális ellenséges tevékenységtől? Hol húzza meg a véleményszabadság – állambiztonsági szempontból felállított – határát? 1987/1988 fordulóján tehát a szólásszabadság értelmezésében az állambiztonságnak is nyitnia kellett, mert e nélkül a kormányprogramot nem lehetett végrehajtani. Nézzük meg, hogy mit tartalmazott a BM III/III-as Csoportfőnökségének 1987 őszén a fenti szempontok szerint kialakított intézkedési terve!

A belügyi szervek funkciójáról, munkájának alapelveiről, irányáról és módszereiről szóló 1969. novemberi MSZMP KB-határozat kimondta, hogy a politikai rendőrség munkáját folyamatosan igazítani kell a társadalmi-politikai körülményekhez, „érdekszemponthoz”. Az állambiztonságnak fel kellett készülnie arra, hogy – a Szovjetunióban zajló változásokkal párhuzamosan – a kormányprogram végrehajtása, a reformelképzelések keresztülvitele az eddigiektől eltérően nagyobb társadalmi nyíltságot igényel. A társadalmi nyilvánosság tudatos felhasználása azt jelentette, hogy egyre nagyobb számban fognak megjelenni a gazdasági, társadalmi, politikai kérdésekről szóló tanulmányok, szakvélemények, interjúk, ami megindítja az emberek körében az aktívabb véleménynyilvánítást. Felbátorodnak a társadalmi önszerveződések, hiszen az „új politikai stílus” ezt hozza magával. 1987-re már több ezerre volt tehető az olyan klubok, körök, egyesületek, alapítványok, társaságok száma, amelyek politikai kezelése még nem volt megoldott, és ez rontotta a közhangulatot. Márpedig a közhangulat, a társadalmi közérzet nagyon fontos tényező volt a reformok elfogadtatása szempontjából. Az állambiztonságnak fel kellett készülnie arra, hogy az „ellenséges erők”, az „ellenzéki-ellenséges körök” is a problémák megoldására irányuló alternatív koncepciókat fognak nyilvánosságra hozni, mégpedig „illegális fórumokon”, azaz a „második nyilvánosság” csatornáin keresztül, elsősorban az értelmiséget és az egyetemi ifjúságot megcélozva. Az intézkedési tervben utaltak a KB határozatára, miszerint párbeszédet kell folytatni azokkal is, akik a programot részben elutasítják vagy fenntartásokkal kezelik, és ez vonatkozott a politikai rendőrség által megfigyelt ellenzéki-ellenséges kategóriába sorolt csoportokra, személyekre is. Az állambiztonság feladata lett például, hogy dezorientálja az ellenséges erőket, meggátolja az egyesülési törekvéseket, a jelentősebb akcióikat mellékvágányra terelje. A legfőbb célkitűzése a politikai rendőrségnek az volt, hogy visszaszorítsa az egységes belső ellenzék létrehozását. Fel kellett készülni a felülről ösztönzött, kiszélesedő, aktívabbá váló közgondolkodás velejáróira. Elismerték, hogy az „útkeresés joga is része a szocialista demokráciának”, az egyéni értelmezések azonban

magukkal hozták a szélsőségesebb nézetek felszínre jövetelét is. Így a politikai rendőrségnek az egyes esetekben tudni kellett differenciálni az adminisztratív, operatív intézkedések, valamint a politikai úton megoldandó kérdések között. Ez utóbbi esetekben javaslatot kellett tenniük a pártnak vagy más állami szerveknek. Az intézkedési tervben erre példaként a szamizdat irodalom terjesztését említették: ha egy kiadványnak csak az előállítás és kiadása illegális, az nem állambiztonsági kérdés, ha viszont tartalmában vagy céljában ellenséges, akkor az ügy a politikai rendőrség hatáskörébe tartozik majd.

A nyílt intézkedésekkel kapcsolatban óvatosságra intett a tervezet: csak ritkán, kivételes esetben forduljon elő, ha a politikai és állambiztonsági érdekek ezt követelik. Ezzel párhuzamosan azonban az egyes személyek leválasztását fel kellett gyorsítani, és fel kellett kutatni a célszemélyek körében azokat, akik politikai párbeszédre, kompromisszumra alkalmasak voltak. Az alkalmasságot azon mérhették le, hogy kik azok, akik kerülnek a konfrontációt, párbeszédet szorgalmazznak a hatalommal, vagy akiket anyagi, egzisztenciális előnyökkel meg lehetett közelíteni, és ez utóbbi a gazdasági helyzet romlásából fakadó életszínvonal-csökkenés miatt egyáltalán nem volt elhanyagolható tényező. A célszemélyek megfigyelésébe az akkor kiépülő adóellenőrzés rendszerét is bevonták. Kívánatosnak tartották, hogy SZT-tisztek is beépüljenek az új adóhatóságba, hogy figyelemmel kísérhessék a célszemélyek vagyonosodását is.

Mindez azt is maga után vonta, hogy egyes célszemélyeket ezután másként ítél meg a politikai rendőrség. Az eddig ellenségesnek tartott vélemény konstruktív bírálat lesz, és ez ellenzéki kategóriába fog tartozni. Megjegyezték azonban, hogy lesznek olyan, a közvéleményre befolyással bíró, kvalifikált személyek, akiknek a megfigyeléséről nem mond le a politikai rendőrség akkor sem, ha azok tevékenységét politikai ellenzéki jellegűnek minősítik. Itt tehát már abba az irányba tolódott el a politikai rendőrség szerepe, hogy lehetőleg mindent tartsanak szemmel, tudjanak mindenről, de csak szélsőséges esetben avatkozzanak közbe.

Tervet dolgoztak ki azokra az esetekre is, ha egyes csoportok agresszíven lépnek fel a Népköztársaság állami, társadalmi és politikai rendje ellen. Itt például azokra gondoltak, akik már előre készültek az 1990-ben esedékes országgyűlési és tanácstagi választásokra, és a parlament szerepének erősödését szorgalmazták, amit ekkor a politikai rendőrség ellenséges politikai célnak minősített. Az ellenzéki-ellenséges csoportok tömeges, nyílt fellépése – tüntetés, felvonulás, koszorúzás – esetére harckészültséget terveztek.

Az információs adatbázis folyamatos karbantartása is természetesen a tervek között szerepelt. Itt arra hívták fel a figyelmet, ami már a korábbi értekezleteken is elhangzott, hogy a hálózati személyek beszervezésénél ahhoz a követelményhez kell igazodni, hogy „az ellenséges-ellenzéki csoportok elleni munkát hosszú távon kell folytatni”, és „az ellenzékkel évtizedekig »együtt élő« hálózati kontingens jelentheti” az állambiztonsági „pozíciók lényegi erősödését”. Mivel az állambiztonsági munkában a politikai befolyás szerepe egyre nőtt, megfogalmazódott, hogy „magasan kvalifikált hálózati személyekre és SZT tisztekre” lesz szükség, akik bevezethetőek lesznek a különböző ellenséges körökbe, rugalmasan át lehet őket csoportosítani, és bonyolultabb feladatok végrehajtására is alkalmasak lesznek. A cél az volt, hogy szinte valamennyi irányzat „kemény magja” közelében legyenek jelentős pozíciói a politikai rendőrségnek, akik így akadályozni tudják az ellenzéki tevékenységet. A tervezet továbbá az ellenséges emigrációval és a nyugati fellazító központokkal való kapcsolatok felderítését és megfigyelését emelte ki. Hálózati kontingens nyugatra történő utaztatása is a tervek között szerepelt, így a különböző külföldi (USA, Kanada, NSZK, Ausztria) szervezetekbe és intézményekbe való beépülés által terveik szerint akadályozni tudják majd az itthoni ellenzéki csoportok külföldi anyagi és erkölcsi támogatását.⁶¹

A fentiekben ismertetett intézkedési terv volt tehát hivatott állambiztonsági eszközökkel biztosítani a kormányprogram végrehajtását. Az 1987/1988-as év fordulópontot jelentett a szólás- és véleményszabadság értelmezésében, melynek a rendszerváltásig terjedő alakulását a jelen tanulmány második részében tekintjük át.⁶²

¹ A tanulmány alapjául szolgáló előadás 2012. március 8-án az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában rendezett Történelmi Kávéház alkalmával hangzott el.

² Az Alkotmánybíróság a kommunikációs alapjogok jogegyütteséből kiemelve az „informáltsághoz való jogot” megállapította: „Az információkhoz való hozzáférhetőség, az információk szabad áramlása különösen a közhatalom és az állam szervei tevékenységének átláthatósága körében alapvető jelentőségű. A közérdekű adatok nyilvánossága, megismerhetősége gyakran előkérdése és feltétele a szabad véleménynyilvánításhoz való jog gyakorolhatóságának, és azzal más vonatkozásban is szorosan összefügg.” 34/1994. (VI. 24.) AB határozat.

³ Lásd 30/1992. (V. 26.) AB határozat és 34/1994. (VI. 24.) AB határozat.

⁴ Lásd ehhez: Köbel, 2005: 16.

⁵ A rendszerváltás alkotmánya kimondta, hogy a „pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak” [1949. évi XX. törvény 3. § (3) bekezdés], ám az Alkotmánybíróság az elmúlt rendszer pártiratainak állami tulajdonba vétele kapcsán a következőt állapította meg: „Tekintettel [...] a volt MDP-nek és MSZMP-nek az államhatalomban betöltött szerepére, a pártdokumentumok a jogállami fordulatot követő állami tulajdonba vétele és kutathatósága más alkotmányos megítélés alá esik, mert az említett pártok közhatalmat gyakoroltak.” 34/1994. (VI. 24.) AB határozat.

⁶ *Magyar Közlöny*, 1949. 55. § (1)–(2) bekezdés.

⁷ 1972. évi I. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről, 3. §. *Magyar Közlöny*, 1972.

⁸ Uo. 54. § (1)–(3) bekezdés.

⁹ Uo. (64. §).

¹⁰ Lásd a tanulmány második részében.

¹¹ 1989. évi I. törvény az Alkotmány módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1989a. 65. § (1)–(3) bekezdés.

¹² Az alkotmányerejű törvény az átmenet időszakának a jogforrása volt, az 1989. évi XXXI. alkotmánymódosító törvény vezette be. Az Alkotmánnyal egy szintre hozott törvények jogállami garanciákat jelentettek. Az alkotmányerejű törvény kategóriát az új Országgyűlés összehívását követő nyári alkotmánymódosítás során váltották fel „kétharmados”-ra. 1990. évi XI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1990.

¹³ 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1989b.

¹⁴ 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. Uo. 61. § (1)–(2) bekezdés, valamint (62. §) és 63. § (1)–(2) bekezdés.

¹⁵ *Országgyűlési Értesítő*. Az Országgyűlés 38. ülése, 1989. január 11-én. 3186.

¹⁶ Konkrét eseteket a tanulmány II. részében ismertetünk.

¹⁷ *Országgyűlési Értesítő*, 1986: 400.

¹⁸ Uo. 402.

¹⁹ Uo. 403–404.

²⁰ Uo. 409–410.

²¹ 26/1959. (V. 1.) Korm. számú rendelet a sajtó egyes kérdéseiről.

²² Dér, 1965: 1016–1022. Lásd még Dér, 1967; Ficzer, 1964; Popper–Szegő–Dér, é. n.

²³ *Országgyűlési Értesítő*, 1986: 425–428.

²⁴ Uo. 416–417.

²⁵ Uo. 448. *A sajtóról szóló 1986. évi II. törvény* címen lett kihirdetve.

²⁶ Lásd *Jogtudományi Közlöny*, 1987.

²⁷ Szabó, 1986: 5–13.

²⁸ Szegő, 1987: 3–4.

²⁹ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/2/1986. 6. Emlékeztető az 1986. január 6-ai parancsnoki értekezletről.

³⁰ Uo. 45-73/2-50/1986. 40–44. Emlékeztető az 1986. május 19-ei parancsnoki értekezletről.

³¹ Uo. 45-73/2-51/1986. 47–50. Emlékeztető az 1986. június 2-ai parancsnoki értekezletről.

³² MNL OL-M-KS-288. f. 5. cs. 972. ő. e.

³³ Uo. ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/2-65/1986. 54–56. Emlékeztető az 1986. szeptember 1-jei parancsnoki értekezletről.

³⁴ Uo. 45-73/2/1986. 79. Emlékeztető az 1986. december 1-jei parancsnoki értekezletről.

- ³⁵ Uo. 45-73/3-6/1987. 21–23. Emlékeztető az 1987. február 2-ai parancsnoki értekezletről.
- ³⁶ Uo. 45-73/3-5/1987. 17. Emlékeztető az 1987. január 14-ei parancsnoki értekezletről.
- ³⁷ Uo. 45-73/2/1986. 24–25. Emlékeztető az 1986. április 7-ei parancsnoki értekezletről.
- ³⁸ Uo. 45-73/3-6/1987. 23. Emlékeztető az 1987. február 2-ai parancsnoki értekezletről.
- ³⁹ Uo. 45-73/3-9/1987. 30–31. Emlékeztető az 1987. március 2-ai parancsnoki értekezletről.
- ⁴⁰ Krahulcsán, 2004: 211.
- ⁴¹ Lásd ehhez Kende, 1988. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_harom.pdf (utolsó letöltés: 2012. december 12.).
- ⁴² ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3-9/1987. 31–33. Emlékeztető az 1987. március 2-ai parancsnoki értekezletről.
- ⁴³ Uo. 45-73/3-33/1987. 43–44. Emlékeztető az 1987. május 4-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁴⁴ 1986. március 15-én Budapesten több ezer fiatal tüntetett a belvárosban. Este a rendőrség lezárta a Lánchidat a tüntető fiatalok előtt, akik a várba akartak vonulni. A rendőrök bekerítették a tüntetőket, gumibotokkal támadtak rájuk, többeket igazoltattak és előállítottak, majd szabálysértési, illetve iskolai-egyetemi fegyelmi eljárások indultak. Kronológia, 1986. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kronologia-%E2%80%931986> (utolsó letöltés: 2012. december 19.).
- ⁴⁵ Lásd ehhez Kende, 1988. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_harom.pdf (utolsó letöltés: 2012. december 12.).
- ⁴⁶ Kronológia, 1987. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/0708/15krono.htm> (utolsó letöltés: 2012. december 19.).
- ⁴⁷ Kronológia, 1986. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kronologia-%E2%80%931986> (utolsó letöltés: 2012. december 19.).
- ⁴⁸ Kronológia, 1987. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/0708/15krono.htm> (utolsó letöltés: 2012. december 19.).
- ⁴⁹ Uo.
- ⁵⁰ MOL-M-KS-288. f. 4. cs. 226–227. ö. e.
- ⁵¹ Lásd Antal és mások, 1987: 664–670. és 671–710.
- ⁵² Idézi Kovácsy, 1987.
- ⁵³ Lásd Antal és mások, 1987: 664–670. és 671–710.
- ⁵⁴ A pártnak az ellenzékiességhez való hozzáállásáról a tanulmány II. részében bővebben lesz szó.
- ⁵⁵ *Országgyűlési Napló*, 1985a; 1985b: 1209–1424.
- ⁵⁶ ÁBTL 1.11.1. 30. d. 45-73/3/1987. 62–65. Emlékeztető az 1987. október 5-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁵⁷ Uo. 45-73/3/1987. 67–70. Emlékeztető az 1987. október 8-ai rendkívüli parancsnoki értekezletről.
- ⁵⁸ Uo. 45-73/5/66/1987. 73–76. Emlékeztető az 1987. november 2-ai parancsnoki értekezletről.
- ⁵⁹ A december 7-ei emlékeztetőben ez olvasható: „A szakkollégiumok indítása pozitív dolog volt, szerepük társadalmilag kívánatos, céljuk az egyetemi ifjúság politikai látásmódjának formálása, közéleti nevelése.” Uo. 45-73/5/74/1987. 81. Emlékeztető az 1987. december 7-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁶⁰ Uo. 45-73/5/74/1987. 79–83. Emlékeztető az 1987. december 7-ei parancsnoki értekezletről.
- ⁶¹ Uo. 45-73/71/1987. 84–94. Intézkedési Terv a MSZMP KB 1987. július 2-i határozata, az erre alapuló kormányprogram végrehajtásának elősegítése érdekében szükséges feladatok végrehajtására.
- ⁶² A tanulmány folytatása előreláthatólag a *Betekintő* 2013/2. számában fog megjelenni.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.11.1. Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi szervei

4. cs. Központi Bizottság

Nyomtatásban megjelent források

Jogtudományi Közlöny, 1987

Ádám Antal: Az 1986. évi magyar sajtótörvényről. *Jogtudományi Közlöny*, január.

Magyar Közlöny, 1949

174. sz.

Magyar Közlöny, 1972

32. sz.

Magyar Közlöny, 1989a

5. sz.

Magyar Közlöny, 1989b

74. sz.

Magyar Közlöny, 1990

59. sz.

Országgyűlési Értesítő, 1986

Országgyűlés 6. ülése, március 20.

Országgyűlési Értesítő, 1989

Országgyűlés 38. ülése, január 11.

Országgyűlési Napló, 1985a

Országgyűlés 17. ülése, 1987. szeptember 16-án. II. kötet.

Országgyűlési Napló, 1985b

Országgyűlés 18. ülése, 1987. szeptember 17-én. II. kötet.

Hivatkozott irodalom

Antal és mások, 1987

Antal László – Bokros Lajos – Csillag István – Lengyel László – Matolcsy György: *Fordulat és reform. Az MSZMP KB mellett működő Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása*. Hozzászólások: Angyal Ádám – Buza Márton – Ferge Zsuzsa – Hoch Róbert – Kemenes Ernő – Tarafás Imre. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.

Dér, 1965

Dér Ferenc: A sajtójogi szabályozás néhány problémája. *Állam és Igazgatás*, november.

Dér, 1967

Dér Ferenc: *Sajtójogi ismeretek*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Ficzere, 1964

Ficzere Lajos: A szólás és sajtószabadság. *Állam és Jogtudomány*, VII. évf. 4. sz.

Köbel, 2005

Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” *A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel Kiadó.

Kende, 1988

Kende Péter: Három tüntetés. *Magyar Füzetek*, 19–20. sz. Párizs.

Kovácsy, 1987

Kovácsy Tibor: Politikai reformtervek Magyarországon. „Fordulat és reform” – avagy: hogyan másszunk ki a válságból. *Magyar Füzetek*, 18. sz. Párizs.

Krahulcsán, 2004

Krahulcsán Zsolt: A belső elhárítás és célszemélyei, 1980–1990. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve. 2003*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Popper–Szegő–Dér (összeáll.), é. n.

Sajtójogi kézikönyv. A MÚOSZ sajtójogi bizottságának megbízásából összeállították: Popper László, Szegő Tamás és Dér Ferenc. Kézirat.

Szabó, 1986

Államtitkári vélemény új törvényünkről. Dr. Bányász Rezsővel beszélget Szabó László. *Jelkép*, 4. sz.

Szegő, 1987

Szegő Tamás: Fonák fogócska. *Jelkép*, 2. sz.